

Seksuele opvoeding in het basisonderwijs

Kinderen die in een open klimaat opgroeien en een goede band met hun ouders hebben, hebben gemiddeld op latere leeftijd geslachtsgemeenschap, gebruiken vaker anticonceptie en hebben minder gedwongen seks (De Graaf et al., 2005). De basis van een gezonde seksuele ontwikkeling wordt gelegd in de kinderjaren. Seksualiteit is iets om van te genieten en gekoppeld aan intimiteit. Hoe je met elkaar omgaat en de mate van intimiteit en openheid over seksualiteit, bepalen hoe het kind later als volwassene seksualiteit ervaart. Belangrijk hierbij is dat je respect hebt voor elkaar en elkaars grenzen respecteert. Net zoals andere vaardigheden moeten worden ontwikkeld, zoals brommer rijden of discussiëren, zo worden ook de kennis en vaardigheden rondom seksualiteit ontwikkeld. Dit betekent een actieve opstelling van ouders en leerkrachten op het gebied van seksuele opvoeding. Want seksueel opvoeden gaat niet vanzelf, daar moet je wel wat voor doen. Dit artikel is bedoeld als leidraad om seksualiteit te integreren in de normale opvoeding, waardoor het luchtig en vanzelfsprekend wordt. Het artikel gaat over het bespreekbaar maken van de positieve kanten van seksualiteit, met de leerkracht, met de ouders en natuurlijk met de kinderen.

Door: Melanie Linssen-Meijer*

Taak van ouders en leerkrachten

Seksuele opvoeding is primair een taak van de ouders. Het blijkt echter voor ouders een moeilijk onderwerp te zijn. Vaak willen de ouders wel, maar in de praktijk komt het er nauwelijks van. In een literatuuronderzoek van Rutgers WPF (Van Lee et al., 2005) worden diverse oorzaken genoemd. Zo zijn ouders onzeker over hun eigen kennis, weten ze niet goed op welk moment ze over seksualiteit moeten beginnen en welke onderwerpen besproken kunnen worden. Hierdoor kunnen ouders de seksuele opvoeding een taak voor beroepskrachten vinden. Maar ook beroeps-

krachten vinden het een lastig onderwerp. Ze vinden het moeilijk om in te schatten welk seksueel gedrag normaal is bij een bepaalde leeftijd. Ze missen een pedagogisch kader. Ze vinden het een taak van de ouders, of ze zijn bang de opvattingen van ouders te doorkruisen (Zwiep, 2008). Zo bestaat het risico dat kinderen en jongeren foute of onvolledige informatie krijgen. Ze kunnen zich onnodig zorgen maken, of gebrekkige informatie vanuit hun fantasie gaan aanvullen. Hierdoor krijg je als opvoeder geen kans om bij te sturen of te corrigeren. Een school of leerkracht kan zelf bepalen op welke wijze er over relaties en seksualiteit wordt gesproken. Het geeft niet als op school op een andere manier over seksualiteit

*De auteur is arts en mede-auteur van de weerbaarheidsboekjes voor het jonge kind 'In je blootje', 'Dat is fijn' en 'Nee zeggen mag'. zie ook www.rutgerwvf.nl

wordt gepraat, er is namelijk niet één juiste zienswijze. Informatie vanuit verschillende bronnen, waaronder die van school en ouders, zorgt ervoor dat kinderen in staat worden gesteld te kiezen wat ze zelf belangrijk en prettig vinden. Wel is het belangrijk hierin rekening te houden met de seksuele ontwikkelingsfasen van kinderen. Daarbij is van belang om normen van andere culturen te respecteren.

De positieve kanten van seksualiteit bespreekbaar maken gaat vooraf aan het bespreken van de risico's en gevaren ervan. Het lijkt zo vanzelfsprekend, maar de praktijk laat anders zien. Begrippen en uitgangspunten

Vraag twintig mensen naar de betekenis van seksualiteit en je krijgt twintig verschillende antwoorden. Wat bij de één gevoelens van intimiteit oproept, kan voor de ander een negatieve lading hebben, gekleurd door individuele ervaringen en opvoeding. Juist bij een onderwerp als seksualiteit is het belangrijk om vooraf duidelijk de uitgangspunten te formuleren en de begrippen te definiëren. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) stelt vier waarden centraal in het beleid op het gebied van seksuele gezondheid:

- **autonomie,**
- **weerbaarheid,**
- **besef van wederkerigheid en respect,**
- **recht op seksuele en relationele vorming.**

Kortom, waarden als zelfacceptatie, vrijheid, respect voor jezelf en de ander en verantwoordelijkheid vormen de belangrijkste uitgangspunten bij de seksuele opvoeding.

Kinderen hebben we niet in eigendom, het zijn zelfstandige personen. We houden rekening met de capaciteiten en beperkingen van het kind.

Opvoeden

Opvoeden is kinderen leren op eigen benen te staan, dat wil zeggen dat kinderen leren zelf te kiezen en zelf verantwoordelijkheid te dragen. Hierbij krijgen ze ruimte om zich te ontwikkelen en fouten te maken. Aan de basis ligt vertrouwen, als hoeksteen van de opvoeding: Wat er ook gebeurt, wij zijn er voor je.

Seksuele opvoeding

Seksuele opvoeding is kinderen een veilig kader bieden waarbinnen ze vanuit hun eigen beleving van seksualiteit hun voorkeuren ontdekken. Ze kunnen zich ontplooiën tot jongvolwassenen die gezonde relaties kun-

nen aangaan met respect voor zichzelf en de ander. Als kinderen van jongs af meekrijgen dat seksualiteit een vanzelfsprekend onderdeel van het leven is, leren ze het verband te zien met vriendschap, eerlijkheid, vertrouwen en dergelijke.

S seksualiteit

Seksualiteit omvat alle gedragingen en gevoelens die te maken hebben met je eigen lichaam en dat van een ander en die dat speciale (spannende, opgewonden, wel of niet prettige) gevoel bij jezelf of bij die ander veroorzaken (Van der Doef, 2007). Het gaat om intimiteit, lichamelijkheid en erotiek. Veel valt onder seksualiteit. Juist door deze ruime definitie doe je seksualiteit recht en kun je er zonder krampachtigheid en gêne over praten.

I ntimiteit

Intimiteit gaat over nabijheid en affectie tussen mensen: knuffelen, op schoot zitten en dergelijke met gevoelens van veiligheid, verlangen, liefde en vertrouwen.

L ichamelijkheid

Onder lichamelijkheid wordt verstaan het ervaren van je lichaam, met name via de huid: strelen, aanraken van jezelf en anderen, met gevoelens van nieuwsgierigheid en/of opwindning.

E rotiek

Erotiek ten slotte gaat over het geheel aan liefdesgevoelens die bijdragen aan het opbouwen van verlangen naar seksuele handelingen, met gevoelens van opwindning, verleiding en lust.

S eksuele opvoeding

Afgelopen decennia is de wijze waarop wordt gedacht over seksualiteit en kinderen veranderd. Aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw gaf de meerderheid van de Nederlanders aan tegen homoseksualiteit en seks voor het huwelijk te zijn. Ook het gebruik van voorbehoedsmiddelen was nog niet algemeen aanvaard (Röling, 1994). Tegenwoordig mogen kinderen seksueel actief zijn, zolang ze zich verantwoordelijk gedragen (Van Lee et al., 2005). Veel ouders van jongeren tussen de 12 en 17 jaar praten wel eens met hun kinderen over seksualiteit en intimiteit. Meestal gaat het over verliefdheid en relaties, maar ook wel over het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Ouders praten niet zoveel over seksuele grenzen en nog minder over seksuele wensen

(De Graaf et al., 2005). Omdat seksualiteit een onderdeel van het leven is, dient de seksuele vorming een vanzelfsprekend onderdeel van de opvoeding te zijn. Het is een proces waarin kinderen oppikken wat ze op dat moment willen leren. Jonge kinderen zijn nog heel onbevangen op dit gebied, omdat seksualiteit bij hen meer is gekoppeld aan intimiteit en lichamelijke en geen erotische lading heeft. Door van jongs af met kinderen over seksualiteit te praten, kan dit op een heel ongedwongen manier. Het is goed om deze fase te benutten, omdat kinderen op oudere leeftijd minder open vragen zullen stellen en hun informatie ook elders zullen zoeken. Door vanaf het begin een open sfeer te creëren, gebaseerd op vertrouwen en respect voor elkaar, weten kinderen dat als er iets is op dit gebied, ze altijd bij je terecht kunnen. Terwijl het tegenovergestelde geldt bij een taboe op seksualiteit. Kinderen weten precies over welke onderwerpen nooit wordt gesproken, misschien hebben zij zelfs geen woorden gekregen voor hun geslachtsdelen. Ze zullen dan niet hun opvoeders in vertrouwen nemen bij vragen over seksualiteit, of erger, zij zullen hen ook niet vertellen wanneer grensoverschrijdend gedrag heeft plaatsgevonden. Ook als je kinderen wilt vertellen over de risico's die kleven aan seksualiteit, gaat daaraan vooraf het creëren van dit open klimaat. Uiteindelijk wil je dat kinderen weerbaar zijn, zodat ze op een verstandige manier kunnen omgaan met de ri-

Ze ervaren wat ze fijn vinden en wat niet, en ze mogen nee zeggen tegen iets wat ze niet fijn vinden of niet willen.

sico's. Deze weerbaarheid wordt gevormd door het karakter van het kind, maar heeft ook te maken met opvoeding en eerdere ervaringen, een positief lichaamsbeeld en het kunnen aangeven van grenzen. Kinderen doen al op jonge leeftijd kennis en vaardigheden op over intimiteit, lichamelijke en seksualiteit. Ze leren de verschillen tussen jongens en meisjes, de juiste woorden voor de geslachtsdelen, de functies van het lichaam, over de voortplanting, voorbehoedsmiddelen en over hun lichamelijke veranderingen in de puberteit. Ze leren hun eigen lichaam kennen en merken dat daarbij gevoelens horen. Ze ervaren wat ze fijn vinden en wat niet, en ze mogen nee zeggen tegen iets wat ze niet fijn vinden of niet willen. De opvoeders respecteren dit, hetgeen bijdraagt aan een positief zelfbeeld van het kind: mijn lichaam is van mij. Kinderen leren dat ze de baas zijn over

hun eigen lichaam, ze leren wat hun wensen en voorkeuren zijn en ze leren grenzen aan te geven en grenzen bij anderen te herkennen en te respecteren.

Dit betekent dat seksuele opvoeding veel meer is dan seksuele voorlichting. Seksuele opvoeding begint in de babyjaren en is iets wat in het verlengde ligt van de algemene ontwikkeling van kinderen. Het is een continu interactief proces van vragen beantwoorden, uitleggen, bijsturen, voorlichten en bevestigen. Randvoorwaarde is een veilige, positieve omgeving

waarin kinderen de ruimte krijgen om te leren, fouten te maken en zich te ontwikkelen. Door dat kinderen mogen verkennen en experimenteren, leren ze gaandeweg de normen en waarden op het gebied van seksualiteit. Deze hele ontwikkeling is belangrijk voor nu en later. Want hoe verschillend kinderen ook zijn, ze hebben recht op basisinformatie, steun van de omgeving en ruimte om zichzelf te ontdekken en te ontwikkelen. Zodat ze op latere leeftijd zonder gevoelens van angst, schaamte en schuld seksualiteit kunnen beleven. Gezonde seksualiteit is iets om van te genieten en niet iets om bang voor te zijn of om je voor te schamen.

De normale seksuele ontwikkeling van kinderen

Elk kind maakt een seksuele ontwikkeling door. Dit is een natuurlijk en interactief proces dat zich deels buiten het zicht van de ouders voltrekt. Hierna volgt een overzicht van die ontwikkeling per leeftijdsgroep. Het gaat om gemiddelden, dus individueel gedrag van een kind kan afwijken van deze norm. Wie meer weet over seksueel gedrag van kinderen, zal beseffen dat veel seksueel gedrag hoort bij de seksuele ontwikkeling en niet schadelijk of bedreigend is. Zo iemand zal steviger in zijn schoenen staan als hij geconfronteerd wordt met seksueel gedrag. Situaties zullen dan minder snel escaleren, omdat leerkrachten en/of ouders zekerder zijn over de interpretatie van het ge-

drag. Natuurlijk zijn er altijd situaties denkbaar waarin seksueel gedrag grensoverschrijdend is, of wanneer gedacht moet worden aan mogelijk seksueel misbruik. Eén op de 33 kinderen is slachtoffer van kindermishandeling. Ongeveer 4,4% betreft seksueel misbruik, dus 1 op de 750 kinderen (IJzerdoorn et al., 2007). In dit artikel ga ik niet in op signalen van seksueel misbruik. Meer informatie hierover is onder meer te vinden in het boek *Kindermishandeling: signaleren en handelen* (Wolzak, 2001).

Nul tot twee jaar

Dit is de sensomotorische periode (Verhulst, 2005). Via de huid en mond ervaart een baby zijn omgeving. Knuffelen en liefdevol verzorgen van de baby zorgt ervoor dat hij zich veilig voelt. Hij ervaart dat aanrakingen fijn

zijn. Dit is een belangrijke fase en zorgt voor een goede hechting tussen verzorgers en kind. Een baby ontwikkelt zich door interactie met zijn omgeving. Zo zal het voorwerpen pakken, bekijken, schudden en in zijn mond stoppen. Op die manier leert het jonge kind zijn omgeving kennen. Bij een pasgeborene zijn kijken en grijpen nog twee verschillende activiteiten, maar na enkele maanden zullen ze worden gebundeld tot een nieuwe structuur van kijken-en-grijpen. Op dezelfde manier ontdekt een baby zijn lichaam. Hij ontdekt zijn duim en ook zijn piemel. In eerste instantie is dit nog toevallig, maar na verloop van tijd kan het kind het prettige gevoel koppelen aan het aanraken

van zijn of haar geslachtsdeel en wordt het gedrag bewust herhaald. Baby's kunnen een erectie krijgen. Dit is een lichamelijke reactie, die soms zelfs pijnlijk kan zijn als hij moet plassen. De verzorger kan het best even wachten totdat de erectie vanzelf weer weggaat. Het is belangrijk om het aanraken van de geslachtsdelen gewoon toe te laten en zeker niet te bestraffen. Uitgangspunt is dat het kind de baas is over zijn eigen lichaam en dus ook over zijn of haar geslachtsdeel.

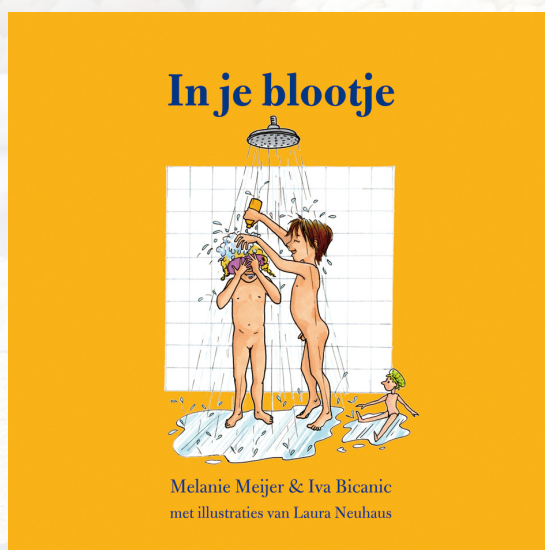
Twee tot vier jaar

Op deze leeftijd ontwikkelt zich de geslachtsidentiteit: de wereld bestaat uit jongens en uit meisjes (Verhulst, 2005). Dit besef is essentieel in de menselijke ontwikkeling, omdat veel cognitieve en sociale vorming wordt beïnvloed door de sekse van het kind. Zo blijkt dat gedrag van een ander eerder wordt overgenomen als het past bij de eigen sekse. Peuters kunnen heel stereotiep denken over rolverdeling, bijvoorbeeld: jongens spelen met auto's en meisjes met poppen. Net als baby's leren ook peuters interactief. Ze zijn nieuwsgierig naar de geslachtsdelen van anderen en willen deze zien en aanraken. Daarom vinden ze het leuk om samen naar de wc te gaan, bij elkaar de broek omlaag te trekken, of dokter-tje te spelen. Als ze spelen met kinderen van dezelfde sekse, heeft dit niets met homoseksualiteit te maken. Meestal per toeval merkt het kind dat het aanraken van de geslachtsde-

len een prettig, ontspannend gevoel geeft. Dit aanraken zal dan ook vaak worden herhaald. De manieren zijn uiteenlopend. Het kan zijn met de hand in de onderbroek, wrijven tegen een knuffel of tegen een tafelpoot. Dit masturberen is te vergelijken met rustig op de bank liggen met een doekje en een duim in de mond. Het geeft datzelfde ontspannende gevoel, zonder dat het te maken heeft met lustgevoelens. Het kan gevolgd worden door een orgasme, dit gebeurt meestal toevallig. De piek van masturbatie is tussen drie en zes jaar. Uit onderzoek blijkt dat onge-

veer 25% van de jongens en bijna 17% van de meisjes wel eens masturbeert op peuterleeftijd (Zwiep, 2005). Jongens lopen vaker met hun hand in hun broek en meisjes masturberen vaker doelgericht (Zwiep, 2008). Als ze het eenmaal hebben ontdekt, gebeurt het meestal op vaste tijden, bijvoorbeeld voor het slapen gaan. In

een ander onderzoek is gekeken naar het gedrag dat peuterleidsters observeren bij de kinderen. Regelmatig tonen de kinderen interesse in de geslachtsdelen, ze kijken ernaar of raken ze aan (Davies, Glaser & Kossof, 2000). Kinderen van deze leeftijd schamen zich nog niet en kunnen zich ongegeneerd ontkleden of masturberen als er visite is. Vanaf een jaar of vier kunnen ze leren dat ze sommige dingen niet in het openbaar doen, zoals boeren, neus peuteren en masturberen. Op deze leeftijd kan een kind merken wanneer er voor volwassenen een taboe rust op seksualiteit. Het zal dan minder

vragen stellen en ervoor zorgen dat de seksuele spelletjes niet meer worden gezien door volwassenen.

Vier tot zes jaar

Op deze leeftijd vindt de geslachtsstabilisatie plaats (Verhulst, 2005). De kinderen gaan beseffen dat een jongen een jongen blijft en later een man zal worden en een meisje een meisje blijft en later een vrouw zal worden. Kinderen kunnen en willen op deze leeftijd steeds meer zelf. Ze zijn zich bewust van de sociale normen en waarden en zijn hier goed in te sturen. Op de basisschool merken ze dat ze bepaalde dingen niet in het openbaar behoren te doen, zoals winden laten of zichzelf bevredigen. Ze zullen dus masturberen als ze alleen zijn. Ongeveer 10% van de kinderen tussen de vier en tien jaar masturbeert tot een orgasme (Zwiep, 2005). Wijs masturbatie niet af. Het kind kan hierdoor schuldgevoelens ontwikkelen, waardoor het niet meer in staat zal zijn op een normale manier met seksualiteit om te gaan. Ook kan het door schuldgevoel zijn eigen geslachtsdeel als iets vies gaan zien, en als gevolg daarvan een negatief zelfbeeld ontwikkelen. Een volwassene mag het kind wel duidelijk maken dat masturberen niet in het openbaar gebeurt, maar iets is voor het kind zelf. Keur het gedrag niet af, maar wel de plek waar het gebeurt. Waar peuters zich nog in de egocentrische fase bevinden, kunnen kleuters zich al steeds beter inleven in anderen en ervaren ze

ook meer gevoelens. Zo worden kleuters vaak verliefd. Dit kan zijn op iemand van de andere sekse, de juf of op iemand van dezelfde sekse. Dit laatste heeft niets met homoseksualiteit te maken. Belangrijk is om deze verliefdheden serieus te nemen. Het hoort bij de ontwikkeling van het gevoelsleven. Ook fantasiespel is nog steeds heel geliefd en zo zullen kleuters doortertje spelen, of vader en moedertje. Tijdens het spel kunnen ze soms opgewonden raken en deze gevoelens zullen ze dan verder willen ontdekken. Dit kan best ver gaan, doordat

kinderen via hun lichaam hun wereld verkennen. Zo kunnen ze, zonder dit ooit als voorbeeld te hebben gezien, elkaars geslachtsdelen likken of in de mond nemen. Ook kunnen ze proberen iets in de lichaamsopeningen te steken, zoals een thermometer die in de anus wordt gestoken bij koorts (Zwiep, 2010). Kleuters stellen einde-

loos veel vragen, zo ook over seksueel getinte onderwerpen. Ze zijn in staat om basale kennis te begrijpen over zwangerschap en geboorte. Benut deze fase goed, want hier wordt een belangrijke basis gelegd voor een open klimaat. Juist in deze periode kunnen ouders hun kind een belangrijke boodschap geven. Door antwoord te krijgen op zijn vragen, merkt het kind dat het serieus wordt genomen. Door ook de vragen over seksualiteit te beantwoorden, laten ouders merken dat hierover gepraat mag worden. Leg als ouder het antwoord kort en

Uit onderzoek van Channah Zwiep (Zwiep, 2005) blijkt dat:

- masturbatie ook groepsgewijs gebeurt;
- ongeveer de helft van de jongens van rond de tien jaar wel eens seksueel georiënteerde spelletjes doet met andere jongens, die kunnen bestaan uit de geslachtsdelen bekijken en betasten en elkaar leren masturberen. Dit zegt overigens niets over hun latere seksuele voorkeur;
- ongeveer een derde van de meisjes van rond de acht jaar wel eens een seksueel spel doet met andere meisjes;
- meisjes masturberen vaker toevallig ontdekken, ze zijn dus wat meer op zichzelf dan jongens.

simpel uit. Wees niet bang dat het antwoord te moeilijk zal zijn om te begrijpen. Het kind neemt in zich op waar het toe in staat is en legt naast zich neer wat het niet begrijpt.

Zes tot acht jaar

Dit is de leeftijd van de geslachtsconstantheid (Verhulst, 2005). Een jongen zal altijd een jongen blijven, ook al trekt hij een jurk aan en doet hij een strik in zijn haar. Kinderen in deze leeftijdsgroep hebben geleerd zich aan te passen aan het gangbare sociaal-seksuele gedrag. Ze kunnen nu wat preutser worden, ze willen zich bijvoorbeeld niet meer uitkleden waar iemand bij is. Het wordt de seksueel latente periode genoemd, omdat de kinderen nu minder openlijk belangstelling tonen voor seksualiteit en er minder vragen over stellen. Dat betekent niet dat ze niet bezig zijn met seksualiteit, maar dat onttrekt zich aan het oog van de verzorgers.

Nog steeds spelen ze doktertje of vadttertje en moedertje, en onderling wisselen ze informatie uit over seksualiteit. Ook pikken ze zaken op van televisie en internet. Het is als verzorger in deze fase lastig te weten wat er speelt. Kinderen kunnen met bepaalde informatie aan de haal gaan en het verkeerd interpreteren. Het is daarom verstandig om zicht te houden op wat het kind ziet op internet en televisie. Probeer open te zijn over seksualiteit, zodat het kind weet dat het bij je terecht kan als het vragen heeft. Bij deze leeftijd past ook het stoer doen naar elkaar en volwassenen choqueren met seksueel getinte rijmpjes, tekeningen en schuine moppen.

Acht tot tien jaar

Kinderen kunnen op deze leeftijd al goed onderscheid maken tussen verschillende gevoelens van opwinding, verliefdheid en vriend-

schap. Spelletjes spelen ze steeds vaker met kinderen van hetzelfde geslacht. Het onderscheid tussen jongens en meisjes is meestal traditioneel. Ondanks dat ze minder open zijn over seksualiteit, zijn ze wel nieuwsgierig. Door volwassenen uit te dagen verkennen ze de gangbare normen en waarden. Op deze leeftijd neemt ook masturbatie weer toe, onder invloed van veranderende hormonen in het lichaam.

Tien tot twaalf jaar

Deze periode wordt ook wel de prepuberteit genoemd. In deze periode groeien de kinderen flink in lengte en de geslachtshormonen ontwikkelen zich. Hierdoor ervaren kinderen hevige en wisselende emoties. Ze krijgen opnieuw aandacht voor het andere geslacht. Bij meisjes start de prepuberteit rond hun tiende jaar met het ontstaan van de secundaire geslachtskenmerken, zoals borsten en schaamhaar. Bij jongens start de prepuberteit een of twee jaar later met het groeien van piemel en testikels. Dat hun lichaam verandert, kan kinderen soms

In het omvangrijke onderzoek van De Graaf et al. uit 2005 is de seksuele ervaring en seksuele carrière van jongeren onderzocht.

- Zo blijkt dat driekwart van de jongeren hun seksuele ervaring stap voor stap opbouwt: zoenen, strelen onder de kleren (eerst borsten aanraken, daarna geslachtsdelen), vingeren en aftrekken, naakt vrijen en tot slot geslachtsgemeenschap.
- Gemiddeld zijn jongeren 14 jaar als ze voor het eerst tongzoenen en 16,7 jaar (meisjes) en 16,8 jaar (jongens) als ze voor het eerst met iemand naar bed gaan.
- Ongeveer 30% van de middelbare scholieren heeft al eens geslachtsgemeenschap gehad. Op het vmbo hebben ze hier eerder ervaring mee dan op het havo en het vwo. Van de 14- en 15-jarigen vmbo'ers heeft 27% geslachtsgemeenschap tegenover 8% van de havo- en vwo-leerlingen.
- Jongeren ervaren de spanning en het genot als positief en ze hebben een positief gevoel over hun eigen lichaam. Meisjes hebben meer last van schaamtegevoelens over seksualiteit en denken wat minder positief over hun lichaam dan jongens. Toch zijn ze wel tevreden over hun seksleven.

onzeker maken. Ze kunnen soms verlegen worden, of juist heel stoer gaan doen. Meisjes ontdekken dat ze aantrekkingskracht op anderen kunnen uitoefenen en experimenteren daarmee. Zo kunnen ze zich voor de spiegel urenlang optutten en met volwassenen flirten. Dit spelen met seksualiteit past binnen de normale seksuele ontwikkeling. Het betekent niet dat ze bewust willen verleiden en als volwassene dien je daarom ook duidelijk de grenzen te bewaken. Op deze leeftijd krijgen kinderen vaak voor het eerst 'verkering'. Van de jongens tussen tien jaar tot aan puberteit masturbeert rond de 50%, van de meisjes 25% (Zwiep, 2010). Als kinderen 12 zijn, heeft de helft van hen al wel eens gemasturbeerd en 10% heeft ook wel eens een orgasme gehad (Zwiep, 2005).

Twaalf tot achttien jaar

Dit is vaak een verwarrende periode waarin jongeren zich onzeker kunnen voelen. Ze willen graag ergens bij horen en zullen zich aan de groep aanpassen. Ook zullen ze op zoek gaan naar rolmodellen. Door de groepsdruk kunnen jongeren soms hun eigen seksuele grenzen overschrijden. In de puberteit zijn er grote verschillen in de lichamelijke

ontwikkeling van jongens en meisjes. De sterke groei vlakt wat af als een meisje haar eerste menstruatie heeft gehad en een jongen zijn eerste zaadlozing. Bij meisjes is dit gemiddeld op dertienjarige leeftijd, maar de variatie hierin is groot. Zo zijn er meisjes die al op de

basisschool hun eerste menstruatie hebben en meisjes die op hun vijftiende nog steeds niet ongesteld zijn geworden. Een jongen is gemiddeld veertien bij de eerste zaadlozing, maar ook zijn er jongens die op hun negende een zaadlozing krijgen. Jongeren kunnen op zoek gaan naar pornosites of seksboekjes om opgewonden te raken.

Rol van de leerkracht

Leerkrachten spelen een rol in het ondersteunen van een gezonde ontwikkeling van kinderen, dus ook op seksueel gebied. Dagelijks maken beroepskrachten seksueel getint gedrag van kinderen mee of krijgen ze vragen op dit gebied. Ze vragen zich af hoe ze hiermee om moeten gaan en welk gedrag passend is bij welke leeftijd (Zwiep, 2008). Voorbeelden uit de dagelijkse praktijk: kinderen roepen

schuttingtaal naar elkaar, ze wisselen informatie uit over seksualiteit, ze stellen vragen hierover, ze doen elkaar pijn en overschrijden elkaars grenzen. De leerkracht heeft een pedagogische taak en draagt bij aan het leren over de alledaagse sociale normen en waarden als: respect voor jezelf en de ander, elkaars grenzen herkennen en res-

pecteren, elkaar geen pijn doen en elkaar niet dwingen. Daarnaast leren de kinderen op de basisschool de verschillen tussen jongens en meisjes, de functies van het lichaam, over de voortplanting, voorbehoedmiddelen, de lichamelijke veranderingen in de puberteit en over

het omgaan met seksualiteit in de media en op internet. Voor de leerkracht is het belangrijk om een positieve houding tegenover seksualiteit te hebben, zodat hij hier ongedwongen over kan praten en op die manier technische en emotionele kanten kan belichten (Zwiep, 2008). Op deze manier kan de seksualiteit op een vanzelfsprekende manier, niet gebonden aan vaste momenten, onder de aandacht worden gebracht. Het is belangrijk om dit vanuit een kader te doen. Het zal voor iedereen duidelijk moeten zijn waar de seksuele opvoeding uit bestaat, wat het beleid is op dit gebied, wat de doelstellingen zijn en wat de werkwijze is. Ook is het essentieel om kennis te hebben over de normale seksuele ontwikkeling van kinderen.

Pedagogisch beleid

Seksuele opvoeding zou een onderdeel van het pedagogische beleid moeten zijn. De school formuleert hierin de uitgangspunten die ze hanteert en biedt zo een kader voor leerkrachten, als basis voor de dagelijkse praktijk. In de praktijk zijn er drie manieren om de seksuele opvoeding vorm te geven (Jansen & Stael-Merkx, 1985).

- 1. De houding van de leerkracht bepaalt hoe de sfeer is in de klas. Luistert de leerkracht goed naar de kinderen, gaat hij in op seksueel gerelateerde onderwerpen, wordt seksualiteit ingebed in het geheel van menselijke relaties?**
- 2. Door in te spelen op situaties die zich voordoen, kan seksuele opvoeding op een speelse, natuurlijke manier worden vormgegeven. Dit betekent openstaan voor bepaalde situaties en bewustwor-**
- 3. Daarnaast zijn er lessen over dit onderwerp. Als het kind de school verlaat, dient het minimaal te weten over sekseverschillen, lichamelijke veranderingen in de puberteit, vruchtbaarheid, geslachtsgemeenschap, geboorteregeling, zwangerschap, bevalling en verschillende relatiepatronen.**

Door seksualiteit op te nemen als een onderwerp binnen het kerndoel Oriëntatie op jezelf en de wereld en lessen over burgerschap of natuur en milieu, zorgt de school ervoor dat de behandeling van dit onderwerp niet afhangt van de interesse van een of enkele leerkrachten, of afhankelijk is van toevallige vragen van kinderen.

Sta bij het opstellen van dit beleid stil bij de eigen opvattingen over seksualiteit. Dit is namelijk van invloed op de manier waarop onderwerpen met kinderen worden besproken. Denk als leerkracht van tevoren na hoe je denkt over bijvoorbeeld:

- seksuele gevoelens van kinderen,
- man-vrouw rolpatronen,
- homoseksualiteit,
- seks voor het huwelijk.

Volledige objectiviteit zou mooi zijn, maar bij seksualiteit is dit niet te verwachten. Belangrijk is dat een leerkracht zich realiseert dat zijn opvattingen niet de enige waarheid zijn. Seksuele opvoeding binnen het schoolwerkplan kan worden opgesteld volgens vier aandachtspunten, zoals Zwiep die heeft ontwikkeld voor de kinderopvang (Zwiep, 2005):

1. de omgeving,
2. het pedagogische klimaat,
3. de seksuele ontwikkeling van het kind
4. de sociale omgang.

1 De omgeving

Het kind mag zich seksueel ontwikkelen. De school biedt een veilige omgeving waarin het optimaal kan leren. Er is ruimte voor privacy, sociale omgangregels zijn opgesteld en volwassenen houden toezicht hierop.

2 Het pedagogische klimaat

Seksualiteit en het eigen lichaam zijn bespreekbaar. De leerkrachten dragen een positief beeld uit over seksualiteit. Kinderen kunnen vragen stellen hierover of komen met problemen. Met seksueel gedrag wordt respectvol omgegaan.

3 De seksuele ontwikkeling van het kind

De leerkrachten hebben kennis van de normale seksuele ontwikkeling van kinderen. Ze weten dat elk kind het recht heeft om zijn eigen lichaam en de gevoelens die daarbij horen te ontdekken. Kinderen leren de normale benamingen voor de geslachtsdelen en krijgen informatie over hun eigen lichaam en onderwer-

pen die vallen onder de seksuele voorlichting.

4 De sociale omgang

Kinderen leren respectvol omgaan met zichzelf en met elkaar aan de hand van sociale omgangsregels:

- *Kinderen dwingen elkaar niet.*
- *Kinderen doen elkaar geen pijn.*
- *Er is geen gevaar, bijvoorbeeld: er worden geen dingen in lichaamsopeningen gestopt.*
- *Een kind mag hulp invoeren als het iets niet wil.*
- *De leerkracht houdt een oogje in het zeil.*
- *Seksueel getint spel mag, maar kinderen zijn niet bloot.*
- *Kinderen zijn ongeveer van dezelfde leeftijd.*

Rol van de ouder(s)

Indien de school besluit om seksuele opvoeding in het schoolwerkplan op te nemen, is het raadzaam om ouders in een vroeg stadium erbij te betrekken. Dat kan door middel van een nieuwsbrief, contactpersonen in de Oudercommissie of het organiseren van een ouderavond. Dit laatste verdient de voorkeur, vanwege het interactieve karakter. In het leskatern Relaties en Seksualiteit (Van der Doef, 2004) staan duidelijke aanwijzingen voor

Leskatern Relaties en Seksualiteit

In dit leskatern wordt het thema relaties en seksualiteit opgedeeld in drie domeinen:

- **Lichamelijke en emotionele ontwikkeling**
- **Sociale ontwikkeling en relaties**
- **Seksualiteit en gezondheid**

Het leskatern wordt dit jaar herzien. Per leeftijdsfase is een apart schoolkatern ontwikkeld, waarbij per domein de leerdoelen zijn geformuleerd en er allerlei werkvormen en lessuggesties worden gegeven. Het nieuwe leskatern maakt gebruik van nieuwe inzichten uit onderzoek naar de seksuele ontwikkeling van kinderen en de Richtlijn seksuele vorming (Rutgers WPF, 2011). Het leskatern zal begin 2012 op de markt komen en via het landelijke stimuleringsproject Week van de lentekriebel onder landelijke coördinatie van Rutgers WPF onder de aandacht worden gebracht van GGD'en en scholen.

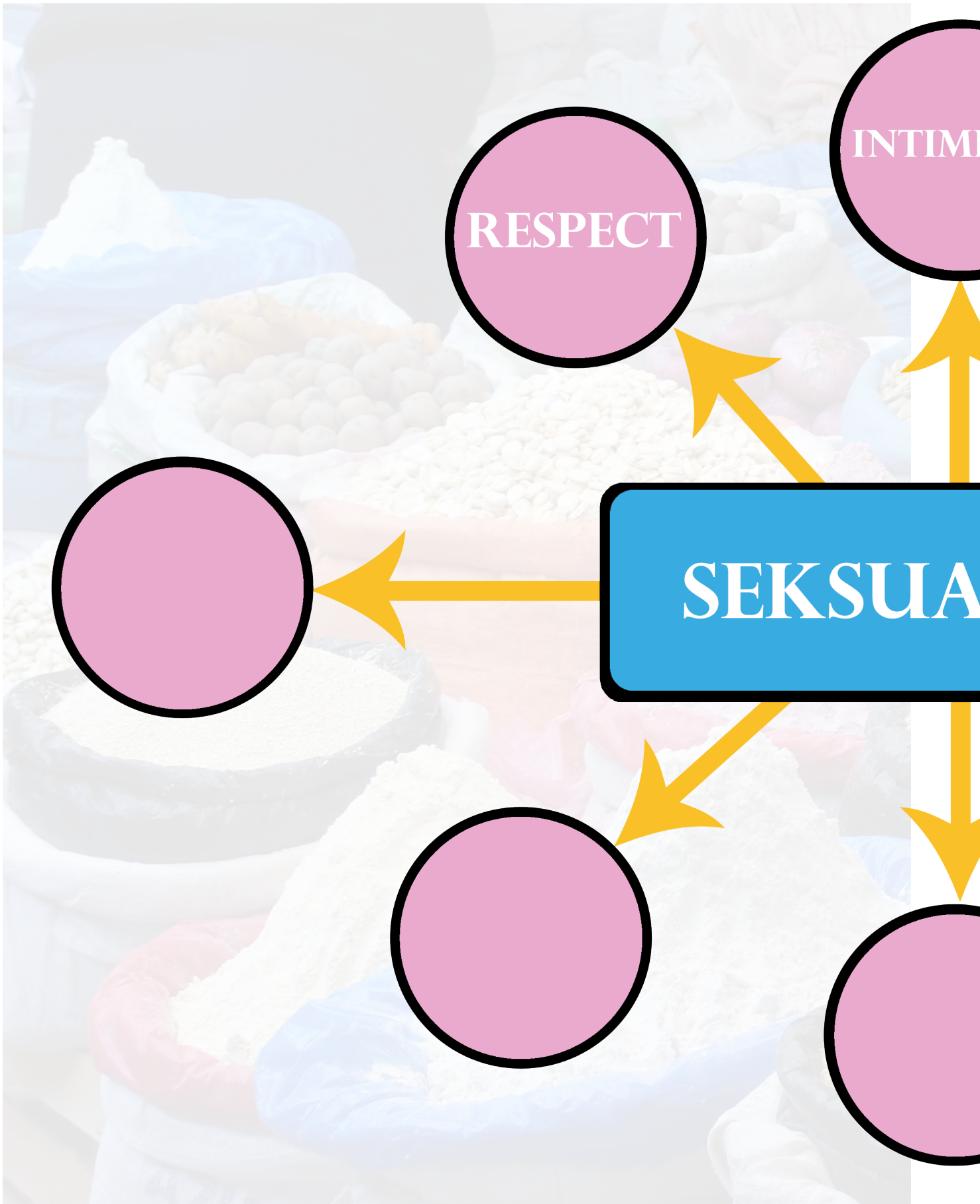
het organiseren van een ouderavond en Rutgers WPF heeft een draaiboek ontwikkeld voor het organiseren van ouderavonden over dit thema in het basisonderwijs. Vaste onderdelen op zulke avonden zijn informatie over de normale seksuele ontwikkeling van kinderen tot en met 12 jaar, relevante onderwerpen in de seksuele opvoeding en omgang met vragen van kinderen. Ook zal er voldoende ruimte moeten zijn voor discussie. Dit kan aan de hand van vragen als:

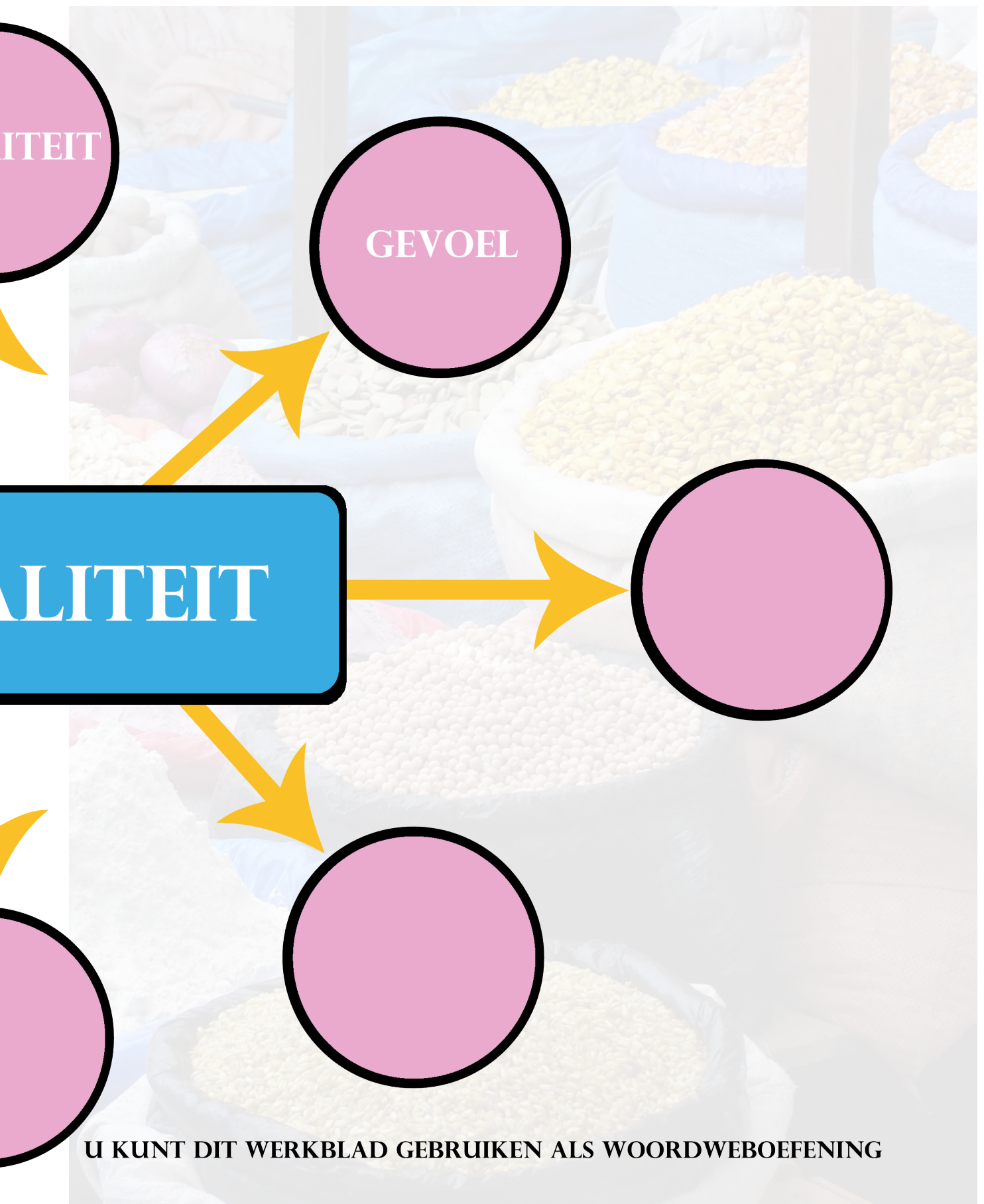
- **Hoe denkt u als ouder over seksuele opvoeding? Vindt u dat de school hier een rol in kan vervullen?**
- **Wilt u dat uw kinderen nu op dezelfde manier worden voorgelicht als u vroeger of anders?**

Vervolgens presenteert de school haar seksuele beleid. Dan wordt uitgelegd op welke manier de school invulling gaat geven aan relationele en seksuele opvoeding en voorlichting. Denk eraan dat er altijd ouders zullen zijn die zich ertegen verzetten. Daarom is het belangrijk om van tevoren goed over de visie en aanpak na te denken. Het belang van seksuele vorming moet tijdens de ouderavond helder en duidelijk worden gecommuniceerd. Veel ouders vinden het vanzelfsprekend en noodzakelijk dat de school met dit belangrijke onderwerp aan de slag gaat.

S seksuele opvoeding in de klas

Om seksuele opvoeding in te passen in de dagelijkse praktijk zal de leerkracht die verwerken in diverse vakken en in de dagelijkse omgang. Om ervoor te zorgen dat in ieder geval elk jaar bepaalde onderwerpen in

U KUNT DIT WERKBLAD GEBRUIKEN ALS WOORDWEBOEFENING

elke klas worden behandeld, is een lesschema een handig hulpmiddel. Hier volgen een aantal heel concrete spel- en lessuggesties. Sommige worden in de praktijk wellicht al gebruikt, andere zijn een waardevolle aanvulling. Vooraf zal de leerkracht een inschatting maken van wat de kinderen al weten.

Voor het basisonderwijs zijn er thema's opgesteld van de onderwerpen die besproken kunnen worden (Raamwerk seksuele vorming, Rutgers Nisso Groep, 1994). Deze vormen de basis van het recenter ontwikkelde leskatern voor het primair onderwijs Relaties en Seksualiteit (Van der Doef, 2004). Het lespakket bevat veel handige bijlagen waarmee direct een begin gemaakt kan worden en krijgt een digitale ondersteuning.

Lesideeën seksuele opvoeding

Lesideeën over bloot zijn en de geslachtsdelen Bloot zijn en de geslachtsdelen geven meestal aanleiding tot gegiechel in de klas. Van huis uit bestaan er uiteenlopende ideeën over bloot. Bij het ene kind thuis zullen ze het gewoon vinden om elkaar bloot te zien, bij het andere kind thuis wordt dit juist vermeden. Het gaat erom dat kinderen weten dat er verschillend wordt gedacht over bloot zijn. Ook is het belangrijk de geslachtsdelen te benoemen en te weten wat de gangbare benamingen zijn.

Dit kan in de klas worden uitgevoerd:

De meest gangbare benamingen voor de geslachtsdelen

Jongen:

- piemel,
- plasser,
- penis.

Meisje:

- spleetje,
- plasser,
- vagina.

- Een verhaal vertellen met bloot als thema. Hiervoor kan ook een prentenboek worden gebruikt, zoals *Ik vind jou lief* (Van der Doef, 2005) of *In je blootje* (Meijer en Bicanic, 2008). Aan de hand van deze boeken kunnen ook de benamingen voor de geslachtsdelen worden besproken.
 - Het benoemen van de geslachtsdelen zou net zo vanzelfsprekend moeten zijn als het benoemen van de delen van het lichaam die voor de buitenwereld zichtbaar zijn. Ga als leerkracht in de kring staan en wijs verschillende lichaamsdelen bij jezelf aan. En hoe noem je dan de geslachtsdelen? Vraag hoe de kinderen het thuis benoemen.
 - Laat de kinderen zichzelf in hun blootje tekenen. Vraag of ze het erg vinden als iemand ze in hun blootje ziet en of ze thuis weleens iemand bloot zien. Daarna mogen ze zichzelf op de tekening aankleden.
 - Vraag aan de oudere kinderen welke benamingen ze kennen voor de geslachtsdelen en schrijf deze op het bord. Spreek met ze af welke benamingen in de klas worden gebruikt (bijvoorbeeld: liever 'vagina' dan 'kut').
 - Geef aandacht aan de verschillen tussen jongens en meisjes. Behalve de geslachtsdelen zijn er nog meer verschillen (denk aan gedrag, voorkeuren, uiterlijk, beroepen). Laat de kinderen ook overeenkomsten tussen de geslachten bedenken.
- Lesideeën over aanraken en 'nee' zeggen**
- Er zijn veel soorten van aanrakingen, fijn en niet-fijn. Volwassenen raken kinderen vaak aan, bijvoorbeeld een aai over de bol of een kus op de wang en met het helpen met aankleden. Het is belangrijk voor het kind om een onderscheid te leren maken tussen fijne en niet-fijne aanrakingen. Door hierover te praten, wordt het voor de kinderen makkelijker om aan te geven of de aanraking fijn of niet fijn is. Ook is het belangrijk dat een kind bij een ander herkent of iets wel of niet fijn is. Dit heeft te maken met het ontwikkelen van het besef dat je de grenzen van een ander moet respecteren, dat je een andere geen pijn mag doen en dat 'nee' ook 'nee' is. Om kinderen bewust te laten worden van verschillende aanrakingen kunnen de volgende activiteiten in de klas worden uitgevoerd doen:
- Sta in een kringgesprek eens stil bij leuke en niet-leuke aanrakingen, bijvoorbeeld als iemand je een duw geeft of per ongeluk op je tenen gaat staan.

Hoe merk je of een ander een aanraking fijn vindt of juist niet? Dit kan ook aan de hand van het prentenboek over verschillende aanrakingen Dat is fijn (Meijer en Bicanic, 2008) ter sprake worden gebracht.

- Laat de kinderen zelf aanrakingen bedenken die ze wel fijn en die ze niet fijn vinden. Wat is het verschil tussen als je moeder je over je rug kriebelt en als je buurman dat bij je wil doen? Ook kun je jezelf aanraken op fijne plekjes. Je mag je eigen lichaam leren kennen en bent daar de baas over.
- Geef voorbeelden van niet-fijne situaties en laat kinderen nadenken over wat ze dan zouden doen. Bijvoorbeeld: je raakt je moeder kwijt in een grote winkel; iemand vraagt op straat of je even mee komt; een ouder kind vraagt je de broek uit te doen. Hierbij kan ook goed het prentenboek Nee zeggen mag (Meijer en Bicanic, 2010) worden gebruiken.
- Bespreek in de kring of kinderen wel eens een situatie hebben meegemaakt die ze eigenlijk niet willen, maar waarvan ze denken dat het wel gewoon zal zijn. Zoals: uitkleden bij de dokter; op schoot zitten bij een familielid; een zoen geven aan een familielid. Je mag 'nee' zeggen, maar dat is best moeilijk. Wie heeft er wel eens 'nee' gezegd? Zijn er nog andere manieren om te reageren? Boeken die bij dit onder-

werp ondersteunend kunnen zijn: Nee! (Van der Doef, 2009), Nee zeggen mag (Meijer en Bicanic, 2010) en Het is niet leuk (Delfos, 2001).

- Doe tactiele spelletjes, of onderlinge kindermassage. Kinderen vanaf een jaar of vijf kunnen elkaar goed in tweetallen masseren. Bijvoorbeeld met

beide handen op de schouders van de ander 'deeg kneden' of met je vinger-toppen over de rug van de ander 'wandelen'. Het andere kind kan dan aangeven of bepaalde aanrakingen wel of niet fijn zijn. Voor uitgebreide uitleg en foto's zie Aanraken, een levensbehoefte (Sluijter, 2009).

Lesideeën over vriendschap, verliefdheid en houden van

Als kinderen wat ouder worden, zijn ze zich steeds meer bewust van verschillende gevoelens: vriendschap, verliefdheid, houden van. Dit kan fijn zijn, maar soms ook niet, als de

ander niet met jou bevriend wil zijn.

- Laat kinderen nadenken over vriendschap, verliefdheid en houden van, en laat ze personen hierbij bedenken. Je kunt stil staan bij het aangaan en onderhouden van vriendschap. En hoe zit dit met verliefd zijn? En met houden van? Een leuk boek bij dit onderwerp is *Ben jij ook op mij?* (Van der Doef, 2009).
- Lees een liefdesgedicht voor en laat de kinderen daarna zelf een gedichtje of rijmpje maken over verliefdheid, eventueel met bijpassende tekening. De resultaten kunnen tot een dichtbundel worden samengevoegd, die voor de klas en ouders ter inzage ligt in een themahoek.
- De oudere kinderen kunnen aandacht schenken aan verschillende relatievormen, zoals homoseksualiteit. Welke relatievormen kennen ze?
- Laat de kinderen uit tijdschriften plaatjes knippen van dingen waarvan ze houden of van situaties die laten zien wat houden van is, bijvoorbeeld: een vrouw die met een kopje thee zit, een vader die met zijn kinderen speelt. Laat in groepjes mooie liefdescollages en hang ze in de themahoek.

Lesideeën over seksualiteit en je lichaam in de puberteit

Seks is een breed begrip, het uit zich op veel verschillende manieren en ook de opvattingen over seks zijn heel verschillend. Het is goed als kinderen zich hiervan bewust worden. Ook worden ze voorgelicht over de veranderingen die zullen plaatsvinden in de puberteit, emotioneel en lichamelijk.

- Schrijf op het bord alle woorden die de kinderen met seks associëren. Stimuleer ze om breed te denken. Bespreek de verschillende opvattingen over seksualiteit. Herkennen kinderen dit?
- Vertel over seksualiteit aan de hand van boeken over dit thema. Bespreek met oudere kinderen onderwerpen als ontmaagding, het maagdenvlies, zelfbevrediging en seksuele fantasieën. Maak een themahoek met boeken, zoals *Seksuele voorlichting in vraag en*

Regels voor respect

- *Naar elkaar luisteren.*
- *Elkaar laten uitpraten.*
- *Lachen mag, uitlachen niet.*
- *Andere meningen mogen, ook al ben je het er niet mee eens.*
- *Over jezelf vertellen mag, maar het hoeft niet.*
- *Wat er in de klas besproken wordt, blijft binnen de klas.*

(Uit: Handleiding Liefdesplein)

antwoord voor kinderen van 10 tot 13 jaar (Minne, 2003), Seks, hoe voelt dat? Eerlijke antwoorden over vrijen en zo (Janssen & Verplancke, 2003) en Zin in jezelf. Over masturbatie (Delfos, 1998).

- In de kring kunnen kinderen vertellen over wat ze weten over de veranderingen in de puberteit. Bespreek dat niet alleen hun lichaam maar ook hun gevoelens zullen veranderen. Boeken zijn bijvoorbeeld Het puberboek (Van der Doef, 2004), Zoek de verschillen. Over verschillen tussen jongens en meisjes (Delfos, 1998), Een vrolijke drukte. Over menstruatie (Delfos, 1998), Kop en staart. Over zaadlozing (Delfos, 1998) en Hoe overleef ik mezelf? (Oomen, 2002). Er zijn ook folders verkrijgbaar bij Rutgers WPF: Pubergids voor jongens en Pubergids voor meisjes en Praten met je kind over seksualiteit. Op internet is veel te vinden, onder andere op www.sense.info en www.netdokter.nl. Zorg ervoor dat de informatie bij alle kinderen terechtkomt, dus meisjes lezen ook over de veranderingen bij jongens en omgekeerd.
- Voor de bovenbouw van het basisonderwijs kan de dvd Het Liefdesplein ingezet worden (nrt: schooltv en

Rutgers WPF, 2010). Een dramaserie met jonge pubers bestaande uit vier afleveringen van 15 minuten met een werkboek. Hierin komen onderwerpen aan bod als de lichamelijke veranderingen, internet, homoseksualiteit, en verliefdheid.

Tot slot

Een kind dat zijn eigen lichaam en grenzen kent, zit lekker in zijn vel. Dit is belangrijk voor nu en voor later. Het ontwikkelen van deze (seksuele) weerbaarheid begint al bij de geboorte. Het kind is de baas over zijn

eigen lichaam en mag zelf zijn grenzen aangeven. Ouders ondersteunen en begeleiden hierbij, evenals de leerkracht op school. Juist op school is er interactie met anderen, leren ze normen en waarden en leren ze zich te handhaven in de wereld in het klein, met alle

relationele en seksuele aspecten die daarbij horen. Het is daarbij essentieel dat er in openheid over deze onderwerpen kan worden gesproken. Wellicht in het begin nog wat onwennig, maar door de interactie met de kinderen zal dit snel een leuk en onmisbaar onderdeel van het lesprogramma worden. En de kinderen zijn er dankbaar voor. Veel plezier!

Literatuur

Baeten, M. (1991). Werkboek Sexuele Opvoeding. Den Haag: Stichting Spel- en Opvoedvoorlichting.

Davies, S., Glaser, D. & Kossof, R. (2000). Children's

*Een kind dat zijn
eigen lichaam en gren-
zen kent, zit lekker in
zijn vel*

sexual play and behavior in pre-school settings: staff's perceptions, reports and responses. *Child Abuse and Neglect*, Oct; 24 (10): 1329-43.

Delfos, M. Een vrolijke drukte. Over menstruatie. / Kop en staart. Over zaadlozing. / Zin in jezelf. Over masturbatie. / Zoek de verschillen. Over verschillen tussen jongens en meisjes. / Het is niet leuk. Amsterdam: Uitgeverij Nino.

Doef, S. van der (2004). Het puberboek./ Relaties en Seksualiteit./ Ik vind jou lief./ Kleine mensen, grote gevoelens. De seksuele opvoeding van kinderen. 4de/Ben jij ook op mij? /Nee! Amsterdam: Uitgeverij Ploegsma.

Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J. & Venwesenbeeck, I. (2005). Seks onder je 25e: seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005. Delft: Eburon.

Jansen, H., Stael-Merkx, W. (1985). Leren Verke- ren, handboek voor seksuele en relationele opvoe- ding in het basisonderwijs. Baarn: Bekadidact.

Janssen, K. & Verplancke, K. (2003). Seks, hoe voelt dat? Eerlijke antwoorden over vrijen en zo. Leidschendam: Uitgeverij Biblion.

Lee, L. van, Marjanovic A., Wijsen, C., Mouthaan I. (2005). Gezocht: Handboek Seksuele Opvoeding. Een exploratie van knelpunten van ouders bij de seksuele opvoeding van hun kinderen. Utrecht: Rut- gers Nisso Groep.

Meijer M. & Bicanic, I.In je blootje. /Dat is fijn. / Nee zeggen mag. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Minne, B. (1994). Seksuele voorlichting in vraag en antwoord voor kinderen van 10 tot 13 jaar. Ooster- hout: Centrale Uitgeverij Deltas.

Nrt: schooltv & Rutgers WPF (2010). Het Liefdes- plein, de handleiding voor docenten.

Oomen, F. (2002). Hoe overleef ik mezelf? Houten: Unieboek.

Röling, H.Q. (1994). Gevreesde vragen. Geschiede- nis van de seksuele opvoeding in Nederland. Am-

sterdam: Amsterdam University Press.

Rutgers WPF (2011). Richtlijn seksuele vorming; Visie, doelen en uitgangspunten. Utrecht: Rutgers WPF.

Schaap, M. & Skubisz, E. (red.) (2003). Kinderen en Seksualiteit, een positieve bijdrage. Amsterdam: Janusz Korczak Stichting.

Sluiter, M. (2009). Aanraken, een levensbehoefte. Tactiele contacten in de opvang en op school. Am- sterdam: Uitgeverij SWP.

Verhulst F.C. (2005). De ontwikkeling van het kind. Assen: Koninklijke Van Gorcum B.V.

Wolzak, A. (2001). Kindermishandeling: signaleren en handelen; basisinformatie voor mensen die wer- ken met kinderen. Utrecht: NIZW.

IJzerdoorn, M.H. van, Prinzir, P. & Euser, E.M., (2007). Kindermishandeling in Nederland anno 2005: de Nationale Prevalentiestudie Mishandeling van Kinderen en Jeugdigen (NPM-2005). Leiden: Ca- simir.

Zwiep, C.S. Kinderen en seksualiteit. Pedagogische begeleiding in de kinderopvang. / De seksuele op- voeding van jonge kinderen. Ervaringen van moe- ders en leidsters. / Wat is wijsheid? Seksuele op- voeding van jonge kinderen. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Marneth, A. (1994) Raamwerk seksuele vorming. Rutgers Nisso Groep.